

НАЙ-НОВИТЕ ТРУДОВЕ В ОБЛАСТТА НА ДИАЛЕКТОЛОГИЯТА, ПУБЛИКУВАНИ ОТ ИНСТИТУТА ЗА БЪЛГАРСКИ ЕЗИК

Лучия Антонова-Василева

Институт за български език „Проф. Любомир Андрейчин“ – БАН

Резюме. Статията представя най-новите национални и международни издания, изработени от сътрудници на *Секцията за българска диалектология и лингвистична география* при *Института за български език към БАН*. Авторът обръща внимание на възможностите за използването им в процеса на преподаването по български език и литература. Той обсъжда различни примери на морфологични, фонетични и лексикални диалектни явления, които намират отражение в художествената литература, изучавана в учебната програма.

Keywords: dialectology; linguistic geography; Bulgarian language teaching

Изследванията по диалектология имат дълбоки традиции в българското езикознание. Поради спецификата на нашата история българският език е един от славянските езици с ярко изразено диалектно деление и голямо диалектно разнообразие. Значението на проучванията на диалектите е важно и поради факта, че за дълги периоди от неговото развитие ние може да съдим от един ограничен брой запазени писмени паметници. Много често различни лингвистични процеси може да се проследяват най-добре по диалектните данни. Затова диалектологията традиционно е намирала важно място в изследванията на наши и чужди лингвисти – срв. фундаменталния труд на К. Мирчев по историческа граматика на българския език (Mirchev, 1978).

През 1956 г. проф. Ст. Стойков организира издаването на „Известия на Института за български език“, кн. IV, което е посветено изцяло на диалектологията. Така се поставя началото на нови системни диалектоложки проучвания на различни езикови равнища, както и на най-мощната задача – изработването на труда „Български диалектен атлас“. Това многотомно издание включва публикуването на няколко отделни регионални тома, посветени на различни части от българското езиково землище. След неговото завършване започва издаването на *Български диалектен атлас. Обобщаващ том*, който цели да представи диалектното многообразие на българския език на цялата

българска езикова територия – във и извън съвременните държавни граници на Република България (BDA. OT I – III, 2001).

През 2016 г. бе публикуван „Български диалектен атлас. Обобщаващ том. IV. Морфология” (BDA. OT IV, 2016). Атласът представлява не просто обобщение на регионалните диалектни карти, а нов лингвгеографски труд, защото картографира по нов начин диалектните явления и представя не само информация, но и историческа интерпретация за тях. Легендите на картите отразяват историческия развой на морфологичните форми. Те разграничават развоя на обличите, наследени от старобългарски език, от новите, възникнали в по-късни етапи, морфологични явления. Това е на практика първата историческа морфология на българския език, представена на диалектно равнище въз основа на материал от над 2300 селища вътре и вън от съвременните държавни граници. „БДА. OT. IV. Морфология“ е фундаментално научно изследване, което разкрива типологичните особености на българския език – неговия граматичен строеж, който го разграничава от всички славянски езици и обединява всички диалекти. Най-ярките от тях са: развитието на аналитизъм и отмиране на падежите при системата на съществителните и прилагателните имена; наличието на бройна форма при съществителните; загубата на инфинитива при глаголната система; наличието на две форми за прости минали времена; наличието на аналитични форми за образуване на бъдеще време.

Този лингвгеографски труд представлява интерес не само за езиковедите, но и за работещите в областта на образованието, публицистиката, дипломатията и др. представители на обществеността. Информацията, която дават диалектните карти на атласа, може да се използва и в процеса на обучението по български език и литература. Известно е, че езикът на българските писатели от епохата на Възраждането, а дори и езикът на класиците на българската литература, съдържа немалко диалектни и архаични особености. Поради това той понякога е трудноразбираем за учащите се. Към някои от изданията на литературни произведения съществуват речници, привеждат се пояснения на диалектните и архаичните думи и форми, но като цяло, това се извършва непоследователно. Същевременно въпросът за създаването на оптимални възможности за задълбочен прочит на текстовете на нашите писатели класици има пряко отношение към изграждането на умения за четене и възприемане на различни типове текст. Без тези умения обучението и съществуването на една съвременна културна личност са невъзможни. Те са ценни не само като знания за езика – за конкретни думи и форми, но и за усвояването на сведенията от нашето историческо минало, за създаването на умения за проникване в атмосферата на народния бит от отминалите епохи, за извличането на повелите на националната история. Всичко това може да се илюстрира с пример още от първото изречение в романа „Под игото“ от Ив. Вазов, срв.:

Тая прохладна майска вечер чорбаджи Марко, гологлав, по халат, вечеряше с челядта си на двора....

На първо място, бихме могли да обърнем внимание на формата на показателното местоимение за ж.р. *тая*, съответно в м.р. *тоя*, която в съвременния български език се явява равнозначна в смислово и в стилистично отношение на формите *тази*, *този*. Това не представлява някакво ярко диалектно различие, което може да доведе до неразбиране на текста, но е добър повод да се обясни на учениците, че в езика има различни по тип варианти. Самото пояснение на термини като *вариант* и *дублет* ще бъде полезно за езиковото обучение изобщо. Във връзка с това е важно и обяснението за начините, по които в речниците се подава информацията за дублети и варианти, защото боравенето с препратки не е лесно за усвояване. Но най-важното при отделянето на внимание на подобни особености е да се създаде нагласата за търсене на информация и обяснение на фактите, с които се сблъскваме в различни текстове, защото никой не би могъл да знае всичко. Това стои в основата на изграждането на любознателност, която е отличителният белег на интелигентния човек.

По повод на вариантите при показателните местоимения в българския книжовен език в „БДА. ОТ. IV. Морфология“ има серия от к. № М 84 – М 91. На картите се открояват формите *тай*, *тъй*, картографирани с червено, защото това са формите, най-близки до старобългарския език; формите от типа *тоя* (*тойа*), *тая* (*тайа*), картографирани със синьо; *тази*, *този* – с жълто; *това*, *тава* – със зелено. На картите се вижда ясно, че формите с частицата *-зи* са характерни преди всичко за говорите от Североизточна България и голяма част от балканските говори, откъдето са проникнали в съвременния книжовен език чрез практиката на възрожденските книжовници. Формите с частицата *-йа* обаче преобладават на цялата българска езикова територия, което определя тяхното равноправно присъствие¹⁾.

Естествено, от картите на „БДА. ОТ. IV. Морфология“ може да се почерпи информация не само за показателните местоимения, но и за всички явления от областта на българската морфология, които имат различна реализация на територията на българското езиково землище: род на съществителните имена; окончания за множествено число и за бройна форма; членни форми; окончания за сегашно време, за минало свършено и за минало несвършено време; причастни форми; различни частици за образуване на формите за бъдеще време и др. Много от картите, разглеждащи посочените особености, имат важно отношение към въпросите на правописа и правоговора – срв. напр. бройната форма за м.р. (*два стола*, но *двама ученици*), окончанията за 1 л. мн.ч. сег.вр. (*четем*, *учим*, но *разбираме*) и др.

От посочения текст от романа „Под игото“ от Ив. Вазов заслужава интерес и думата *челяд*. В Речника на българския език, който също е достъпен на елек-

тронната страница на ИБЕ²⁾, тя е отбелязана като народна, с основни значения: 1. Децата в едно семейство; 2. Семейство, домочадие, както и с някои други близки до тези по-редки значения. Подобна леснодостъпна информация за читателите от по-късните поколения, които имат достъп до компютър, им дава възможност да се запознаят с една сравнително по-рядка за съвременната реч дума – стилистично обагрен синоним. Неговото присъствие в текста на Ив. Вазов дава възможност да добием представа за мястото на българската лексика сред лексиката на останалите славянски езици. От картите на „Общославянския лингвистичен атлас“ (OLA, 2015), в който българският колектив работи като съавтор наравно с всички езиковеди от славянските страни, личи, че думата *челяд* е сравнително рядка. Тя се среща в българските балкански говори, както и в две селища в Молдова, в близост до границата с Полша. От друга страна, справки в етимологичен речник показват, че тази рядка за славянския свят, но запазена в българския език дума е сродна с думата *човек* – по-старо *человек* (срв. и в руски) < старобългарски *человѣкъ* (Mladenov, 1941: 681). Така става ясно, че езикът на българската художествена литература е свързан с българската народна реч – срв. присъствието на думата *челяд* в творчеството на Ив. Вазов, К. Константинов, Н. Геров и др. (Antonova-Vasileva & Keremidchieva, 2001: 269). От ОЛА ясно личи и фактът, че българските говори съхраняват важни факти за историята на славянското лексикално богатство. Може да се възрази, че подобни подробности са трудни за усвояване и далече от интересите на по-голямата част от съвременните ученици. Все пак трябва да се има предвид, че съществуват паралелки с разширено изучаване на български език и литература, езикови гимназии и профилирани училища с преподаване на старобългарски, класически и редки езици. Разширяването на познанията по славянските езици, които са сродни, а отчасти и съседни с български (срв. напр. сръбски), също е необходимо в езиковото обучение. Самият факт, че българският е един от най-старите писмени езици в Европа, който съхранява редица ценни архаични особености, е част от възпитанието в дух на патриотизъм и високо национално самосъзнание. Затова, без да се поставя за цел непременно усвояване на подобни знания, добре е да се открие възможността за запознаването с тях. Добре е при наличието на конкретни поводи, свързани с материал от учебната програма, да се имат предвид и възможностите, които дават издания като „Общославянски лингвистичен атлас“, новоизданият том от който също е достъпен на сайта на ИБЕ³⁾.

Тук е мястото да кажем, че в Секцията за българска диалектология и лингвистична география се работи и по друг международен лингвогеографски труд – „Европейски лингвистичен атлас“ (ELA)⁴⁾. Всички издадени карти на ЕЛА може да бъдат видени на сайта на Института по лингвистика „Йоргу Йордан – Ал. Росети“ на Румънската академия, тъй като колегите от този институт имат ръководна роля в изданието. Българският колектив е автор на кар-

тата „Названия за *овчар*“, която вече е публикувана, а сега работи по картата за названия на *ръж*. В ЕЛА може да се види българското словесно богатство на диалектно равнище в контекста на европейското.

Но тъй като по-близки до работата, свързана с обучението по български език, са националните томове на БДА, аз бих искала да се върна на темата за следите от диалектната реч в езика на българските писатели. „БДА. ОТ. I – III. Фонетика. Акцентология. Лексика“ също може да се видят на сайта на ИБЕ⁵⁾, а тук може да проследим редица фонетични, акцентни и лексикални особености – срв. напр. в следното изречение от романа „Под игото“:

– Нека да пият при мене – да не са жедни за вино. Аз не ги ща да станат пияници, като пораснат.

В него се отразява важно диалектно явление – смесването на рефлексите на старобългарските носови гласни. На него е посветена карта № Ф 27 (BDA. ОТ, 2001). В част „Фонетика“ може да се почерпи много информация за рефлексите на ятовата гласна и ятовия преглас, на еровите гласни, както и за редица други фонетични явления. Пак в същия текст от Ив. Вазов откриваме и повод да потърсим обяснение на лексикалните различия, отразени в българските говори. Те са картографирани в лексикалните карти – напр. к. № Л 6 „Названия за *софра*“ – срв. картографирано в синьо – *синия*; тъмнозелено – *ястач*; светлозелено – *паралия*; лилаво – *софра*; сиво – *трапеза*. Думата *трапеза* не е отбелязана в *Речника на българския език* като диалектна поради нейната широка употреба като синоним на *маса*. По произход тя представлява хетероним – диалектно название с широк ареал на разпространение, успоредно с което в други региони съществуват други названия.

На сайта на ИБЕ е достъпна и дигитална „Карта на диалектната делитба на българския език“⁶⁾, която претърпя вече две книжни издания – през 2014 и 2016 г. В нея са очертани основните диалектни области, на които се разделя българското езиково землище, и главните представители на териториалните говори в тях. На дигиталния вариант на картата може да се чуят и акустични образци на отделни диалекти. В бъдеще предстои техният брой да бъде увеличен.

В Секцията за българска диалектология и лингвистична география се работи и над монографични диалектоложки трудове. Един от най-новите е описанието „Диалектната система на с. Шишевец, Кукушка Гора – един говор на границите на българската граматика“ (Antonova-Vasileva, 2016). Монографията представя първото описание на фонологичната и морфологичната система на диалект от областта Гора, разположен на територията на Република Албания, в близост до границата с Република Македония и Република Косово. По своето географско положение селището се намира в близост до границата на българското езиково землище, която се определя според разпространението на единните типологични особености на българската морфология и граматика-

ка, които вече бяха посочени по-горе. Освен това то се намира на диалектната граница между крайните югозападни и крайните северозападни говори. Според родовата памет на населението на с. Шищевец те са потомци на българите богомили. Диалектната реч наистина показва редица архаични особености, които доказват не само принадлежността на говора към българския езиков континуум, но и с източната част на българските диалекти. Признаването на българското малцинство в Албания е голямо постижение на българската държава, политика, дипломация и наука. Работата на сътрудници от секцията като преподаватели и изследователи на езика на българските общности по тези места дава своя принос в този важен процес.

Най-новият труд, завършен в секцията, е монографията на А. Кочева „Сменият език на виенските българи“ (Kochewa, 2017). Той разглежда специално въпросите на интерференцията на българския и немския език в говора на българите преселници във Виена и представлява своеобразно продължение на труда на същата авторка в изданието „Карта на българския език на ново място по света“ (Karta/Kapta 2016) – един изключително интересен лингво-географски труд, който нагледно ни показва последиците от емиграцията на българите в чужбина в историческото минало и в наши дни.

В заключение на представянето на най-новите трудове в областта на българската диалектология, изработени в *Института за български език при Българската академия на науките*, може да се направи изводът, че те могат да намерят широко приложение в преподаването по български език и литература. Данните в тях представят възможности за запознаването на учениците с важни особености на българската народна реч. В нея се отразяват особености на произношението и лексиката, които са свързани с развитието на нашия книжовен език от праславянския и старобългарския период до съвременността – архаични и нови явления на фонетично и лексикално равнище, които очертават връзката на българския език с останалите славянски езици и неговото специфично място сред тях. Особено важно е новото издание на „БДА. ОТ. IV. Морфология“, което разкрива единството на диалектите при отразяването на типологичните особености на българския език. В секцията се разработват и монографични трудове, посветени на описанието на диалектните системи на българските говори вътре и извън съвременните държавни граници на Република България, които се опират на автентичен теренен материал. Най-важната насока, която може да даде запознаването с диалектоложките проучвания в процеса на обучението по български език и литература, е изострянето на вниманието към онези особености в речта и текста, които са свързани със спецификата на народните говори. Те трябва да се следят при говоренето, четенето и писането, при това не само в насока към избягването на грешки, но и в насока към оценяването на стилистичните достойнства на текста при придаването на автентичност и колорит.

NOTES/БЕЛЕЖКИ

1. Дигитален вариант на „БДА. ОТ. 4. Морфология“ вж. на електронната страница на Института на български едик: <http://ibl.bas.bg/lib/bda4/#page/1/mode/1up>
2. Вж. Речник: <http://ibl.bas.bg/rbe/lang/bg/%D1%87%D0%B5%D0%BB%D1%8F%D0%B4/>
3. Вж. http://ibl.bas.bg/lib/Atlas_OLA/#page/1/mode/1up
4. http://www.lingv.ro/index.php?option=com_content&view=article&id=186&Itemid=171
5. <http://ibl.bas.bg/lib/bda/#page/1/mode/1up>
6. http://ibl.bas.bg/bulgarian_dialects/

REFERENCES/ЛИТЕРАТУРА

- Antonova-Vasileva, L. & Keremidchieva, Sl. (2001). *Kratak rechnik na dialektnite dumi*. Sofia: Planeta 3 [Антонова-Василева, Л. & Сл. Керемидчиева. (2001). *Кратък речник на диалектните думи*. София: Планета 3].
- Antonova-Vasileva, L. (2016). *Dialektната система на с. Shishtevevs, Kukaska Gora – edin govor na granitsite na balgarskata gramatika*. Sofia: Mozaika [Антонова-Василева, Л. (2016). *Диалектната система на с. Шицевец, Кукъска Гора – един говор на границите на българската граматика*. София: Мозайка].
- BDA. OT. (2001). *Bulgarski dialektен atlas. Obobshtavasht tom. I–III. Fonetika. Aktsentologiya. Lexika*. Sofia: Trud [Български диалектен атлас. Обобщаващ том. I–III. Фонетика. Акцентология. Лексика. София: Труд].
- BDA. OT. (2016). *Bulgarski dialektен atlas. Obobshtavasht tom. IV. Morfologiya*. Sofia: Prof. Marin Drinov [Български диалектен атлас. Обобщаващ том. IV. Морфология. София: Проф. Марин Дринов].
- Karta (2014). *Karta na dialektната delitba na bulgarskiya ezik*. Sofia: Prof. Marin Drinov. [Антонова-Василева, Л., Л. Василева, Сл. Керемидчиева & А. Кочева (2014). *Карта на диалектната делитба*. София: Проф. М. Дринов, 2014 – Първо изд.; 2016 – второ издание; http://ibl.bas.bg/bulgarian_dialects/ – интерактивна карта, дигитален вариант].
- Kocheva-Lefedzhieva, A. (2016). *The Bulgarian language in a New Place in the World. A Map and a Study*. Sofia: Prof. Marin Drinov [Кочева-Лефеджиева, А. (2016). *Българският език на ново място по света*. Карта. София: Проф. Марин Дринов].
- Kocheva, A. (2017). *Smeseniyat ezik na vienskite balgari*. Sofia: Bukvitsa [Кочева, А. (2017). *Смесеният език на виенските българи*. София: Буквица].

- Mirchev, K. (1978). *Istoricheska gramatika na balgarskiya ezik*. Sofia: Nauka i izkustvo [Мирчев, К. (1978). *Историческа граматика на българския език*. София: Наука и изкуство].
- Mladenov, St. (1941). *Etimologicheski i pravopisen rechnik na balgarskiya ezik*. Sofia [Младенов, Ст. (1941). *Етимологически и правописен речник на българския език*. София].
- OLA (2015). *Obshcheslavjanskiy lingvisticheskiy atlas (OLA). Seriya fonetiko-gramaticheskaya. Bolgarskie materialy*. Vypusk 1. Sofia: Prof. Marin Drinov [Общеславянский лингвистический атлас (ОЛА) Серия фонетико-грамматическая. Болгарские материалы. Выпуск 1. Рефлексы *ё. Выпуск 2а. Рефлексы *ѣ. Выпуск 2б. Рефлексы *ѡ. Выпуск 3. Рефлексы *ѣг, *ѣг, *ѣл, *ѣл. Выпуск 4а. Рефлексы *ѣ, *ѣ. Выпуск 4б. Рефлексы *ѣ, *ѣ. Вторичные гласни. София: Проф. Марин Дринов (Василева, Л., Хр. Дейкова, Сл. Керемидчиева, М. Котева & К. Първанов)].

LATEST WORKS IN THE FIELD OF DIALECTOLOGY PUBLISHED BY THE INSTITUTE FOR BULGARIAN LANGUAGE

Abstract. This article presents the latest national and international editions, that are prepared by the scientists of the *Department of Bulgarian Dialectology and Linguistic Geography* at the *Institute for Bulgarian Language, Bulgarian Academy of Sciences*. The author draws attention to their potential for use in the process of teaching in Bulgarian language and literature. He discusses various examples of morphological, phonetic and lexical dialect phenomena that are reflected in the art literature studied in the curriculum.

✉ **Prof. Dr. Luchia Antonova-Vasileva**

Institute for Bulgarian Language
Bulgarian Academy of Sciences
52, Shipchenski prohod, bl. 17
Sofia, Bulgaria
E-mail: luch_antonova@abv.bg